

הציבור הערבי במדינת ישראל: חזון לעתיד

התקרבות בין מדינת ישראל ואזרחיה הערבים היא מהלך אפשרי בהחלט; הדרך להשגתו עוברת בהענקת ממשל עצמי לעדה הדרוזית. המסר של צעד כזה יהיה ברור: השותפות עם מדינת ישראל משתלמת

בצוהרי 1 בינואר 2016 נכנס נשאת מלחם, ערבי-ישראלי בן 31 תושב ערערה, לפאב 'הסימטא' ברחוב דיזינגוף בתל-אביב, שלף תת-מקלע, לחץ על ההדק, רצח שני אנשים ופצע שבעה; במהלך מנוסתו רצח גם נהג מונית והשליך את גופתו בשטח פתוח. שבוע לאחר מכן איתרה המשטרה את מלחם במבנה נטוש בוואדי ערה; משניסה לירות בשוטרים – נורה על ידם ומת.

מלחם רחוק מלהיות היחיד מסוגו. באוקטובר 2015 נכנס מהנדס אלעקיבי, תושב הפזורה הבדווית כבן 21, אל התחנה המרכזית בבאר-שבע, רצח חייל ופצע עשרה אזרחים. מוסבאח אבו-סביח, תושב מזרח ירושלים כבן 39, פתח במסע ירי ברחובות ירושלים באוקטובר 2016, רצח שני בני אדם ופצע חמישה. כארבעים ערבים-ישראלים יצאו בשנים האחרונות לסוריה כדי להצטרף לשורותיהם של ארגוני טרור שונים – הבולט מביניהם הוא דאע"ש¹ – ולפחות 30 ערבים-ישראלים גויסו בשני העשורים האחרונים לשורותיו של ארגון חיזבאללה, העבירו לו מידע מודיעיני ובמקרה אחד אף הבריחו ארצה חומרי נפץ.²

ב-28 באוקטובר 2014 הודיעה אנט חאסכיייה, ערבייה-מוסלמית-ישראלית המתגוררת בצפון הארץ, על התמודדותה בפריימריז של מפלגת הבית היהודי; זמן קצר לאחר מכן זכתה להצהרת תמיכה פומבית מפיי יושב ראש המפלגה דאז נפתלי בנט. חאסכיייה היא פטריוטית ישראלית נלהבת התומכת בלהט בגיוס ערבים לצה"ל וילדיה משרתים

המאמר זכה במקום הראשון בתחרות הכתיבה של השילוח. אלעד נחשון הוא סטודנט לתואר שני באוניברסיטת תל-אביב.

בצה"ל: בנה דדו שירת כלוחם בחטיבת כפיר; בתה סוהא שירתה כחיילת בחיל החינוך; ובנה חוסאם שירת כלוחם בחטיבת גולני.³

חאסכייא איננה בודדה. נאיל זועבי, מנהל בית ספר מוסלמי בכפר טמרה, רואה בעצמו פטריוט ישראלי וכבר שנים ארוכות נאבק למען השתלבותם של ערבים בחברה הישראלית ולמען גיוסם לשירות לאומי. עבדול אבו-גוש, ממייסדי דף הפייסבוק 'ערבים וימנים מצייצים' ופעיל פוליטי, מגדיר את עצמו ערבי וציוני גאה. מוחמד כעביה, בדווי מהצפון, מקדיש את מרצו לעידוד גיוס בקרב צעירים בדווי-מוסלמים ולהסברה ישראלית בחו"ל. שאדי חלול, קצין מילואים בחטיבת הצנחנים, הוביל מאבק מוצלח למען הכרה בבני עדתו כארמים-נוצרים ולא כערבים-נוצרים. שרה זועבי ובנה מוחמד התפרסמו בזכות גילויי תמיכה פומביים במדינת ישראל ובראש הממשלה נתניהו, במיוחד במהלך מבצע צוק איתן; הם אף נאלצו לברוח לחו"ל בעקבות איומים על חייהם.

בכל עת שבה סוגיית ערביי ישראל עולה על הפרק, נדמה כי השאלה העיקרית ששואלים את עצמם אזרחי ישראל היהודים היא: מי מייצג באופן נאמן את שאיפותיהם ותקוותיהם הכמוסות של ערביי ישראל – נשאת מלחם או אנט חאסכייא? האם ערביי ישראל מייחלים בחשאי לחורבן המדינה ורק הפחד, או ההמתנה לעיתוי הנכון, מונעים מהם לאחוז בנשק? או שמא הם דווקא מייחלים – אף כאן בחשאי – להשתלבות מלאה וכנה בחברה הישראלית אך ההנהגה הערבית, עוינות החברה היהודית, והיחס הקריר מצד מוסדות המדינה הם המרתיעים אותם מלעשות זאת?

ציבור קרוע ודינמי

התשובה הפשוטה-לכאורה לשאלה זו היא כי לא מלחם ודומיו ולא חאסכייא ודומיה מייצגים באופן נאמן את החברה הערבית-ישראלית, שכן הללו אינם אלא מיעוט זעום בתוכה – דוגמאות חריגות שאינן מעידות על הכלל. מחד-גיסא, לא רק שרוב מכריע של הערבים נמנע מלפנות לדרך האלימות אלא שמעשיהם של הטרוריסטים הבוודדים זוכים להוקעה פומבית מצד ההנהגה הערבית (ובפרט ההנהגה המקומית); ומאידך-גיסא, אנט חאסכייא וחבריה סובלים כולם מהתנכלויות קשות מצד חברת המוצא שלהם – התנכלויות המגיעות לעיתים עד כדי איומים ברצח.

ובכן, קל לענות תשובה זו אלא שהיא רחוקה מלמצות את יחסם של ערביי ישראל למדינה. אמת: מועט מאוד מספרם של הערבים הישראלים הנוקטים אלימות נגד יהודים; ומועט גם מאוד מספרם של הערבים הישראלים המתגייסים לצה"ל מתוך אהבה למדינה ונאמנות לה. אולם כמה מחקרי עומק מן השנים האחרונות מורים כי מספרם של הערבים הישראלים המזדהים (במידה מלאה או חלקית) עם שני הקצוות הללו אינו מועט.

סמאח! באי סהר! הרגללים עושים צורה של קוסמ?

מן הצד העוין את מדינת ישראל, יותר מ-67 אחוזים מערביי ישראל סבורים כי אין לה הזכות להיות מוגדרת כמדינת הלאום של העם היהודי;⁵ 66% מהם מסרבים להשלים עם קיומו של חוק השבות; 77% מסרבים לוותר על זכות השיבה; 47% מצדיקים אינתיפאדה פלסטינית שלישית; ו-51% מצדיקים גם אינתיפאדה של ערביי ישראל⁶ (אם כי רק 14% מהם תומכים בשימוש באלימות כדי לשפר את מצבם, וניתן להסביר פער זה בדרכים שונות⁷).

אך לא ניתן להתעלם גם מהצד השני: 63% מערביי ישראל סבורים שארץ ישראל היא מולדת משותפת לערבים וליהודים; 57% מודים שליהודים ישנן זכויות היסטוריות ולאומיות על הארץ; 71% מהם סבורים שישראל היא מקום שטוב לחיות בו; ויותר מ-63% מקרב ערביי ישראל מצהירים שהם מעדיפים לחיות בה מאשר בכל מדינה אחרת בעולם.⁸ מיעוט ניכר מקרב ערביי ישראל אוהז בעמדות ישראליות-פטריוטיות עוד יותר: 27% תומכים בהנהגת שירות אזרחי חובה לכלל אזרחי המדינה; ו-43% מכירים בזכותה של מדינת ישראל לשמור על רוב יהודי.¹⁰

המסקנה הבלתי-נמנעת משורת הממצאים הללו היא שהציבור הערבי-ישראלי קרוע בינו לבין עצמו, וכי במשיכות מכחול גסות ניתן לחלקו לשלוש קבוצות (שוות בגודלן, פחות או יותר): קבוצה העוינת את מדינת ישראל והיהודים; קבוצה האוהדת את המדינה ונאמנה לה; וקבוצה שלישית העומדת בתווך ואוחזת בעמדה מעורבת שאפשר שיש בה כדי סתירה פנימית.

לצד זאת נדמה שבתודעת הציבור היהודי שולטת קונספציה סטטית בכל הנוגע לערביי ישראל – מעין הנחת יסוד שלפיה מצבם של ערביי ישראל ועמדותיהם לא ישננו לעולם וממילא אין טעם לפעול כדי לשנותם. רק לאור הנחה זו ניתן להסביר את חוסר התייחסותן של ממשלות ישראל לדורותיהן לעניין זה ואת היעדרם של מאמצים ארוכי טווח לרכישת נאמנותם של ערביי ישראל והפיכתם לחלק אורגני מהחברה הישראלית.

אלא שהנחת הסטטיות של החברה הערבית היא הנחה מוטעית: כל חברה אנושית משתנה לאורך זמן; ומלבד זאת, מאז הקמת המדינה התרחשו בחברה הערבית כמה תהליכים דרמטיים – בתחום הדמוגרפי (למשל ירידה דרסטית בפרייון), בתחום הכלכלי (מעבר מחקלאות לתעשייה ושירותים), בתחום החברתי (עליית מעמד האישה) ובתחום הדתי (עליית התנועה האסלאמית).¹¹ אומנם עד כה שינויים אלו לא חוללו תנועות דרסטיות ביחסם של ערביי ישראל למדינה; אך תהיה זו נאיביות חסרת אחריות להניח שמצב זה יימשך לנצח – על אחת כמה וכמה בתקופה של זעזועים פוליטיים וחברתיים חסרי תקדים במדינות ערב (שהאביב הערבי ועליית האסלאם הפוליטי אינם אלא הבולטים שבהם). גורמים לאומניים ואסלאמיסטים עושים כל שביכולתם כדי לגייס לצידם את ערביי ישראל, ואין לפסול על הסף את האפשרות שבמוקדם או במאוחר, כאשר ייטו הנסיבות לטובתם, ינחלו גורמים אלה הצלחה רבה.

החדשות הטובות הן כי שינוי כזה לא נגזר מראש וכי החברה הערבית-ישראלית לא נידונה בהכרח ליפול לזרועות האסלאם הרדיקלי או הלאומנות הפלסטינית. בזירה ישנו גורם שלישי – בעל יכולות, משאבים והשפעה שגורמים אסלאמיסטיים או לאומניים יכולים רק לחלום עליהם – שלו גישה ישירה אל ערביי ישראל ואף אינטרס מובהק לפעול בקרבם. הגורם הזה הוא מדינת ישראל כמובן, והאינטרס שלה ניתן לניסוח באופן הבא: עליה לפעול כדי שרבים יותר מאזרחי המדינה הערבים יראו באנט חאסכיייה מודל לחיקוי ומעטים מאוד מהם – בתקווה שלא יהיו כאלה כלל – יראו בנשאת מלחם מודל לחיקוי.

אין תרופת פלא העשויה לגרום לתמורה זו להתרחש – בוודאי לא בטווח המיידי – אך האמצעים ליצירתה רבים ומגוונים; אלא שרק התמדה ארוכת שנים בהפעלתם עתידה לשאת פרי. בהמשך אשרטט את קווי המתאר העיקריים של האמצעים הללו, אך קודם לכן אעיר כי דווקא בתקופתנו בשלו התנאים האסטרטגיים הנדרשים לשם התקרבות בין מדינת ישראל והציבור הערבי. את ההזדמנות הזו אסור לפספס.

אפשרות להתקרבות

כמה חוקרים הפנו את תשומת הלב לעובדה כי לאחר מלחמת ששת הימים, בעקבות פתיחת הגבולות הפתאומית, חלה התקרבות בין ערביי ישראל לבין הציבור הפלסטיני ביהודה, שומרון ורצועת עזה.¹² מאידך-גיסא, אני סבור כי בשנים האחרונות החל להתרקם מהלך הפוך – של התרחקות בין האוכלוסיות. מסירת שטחי A ו-B לידי הרשות הפלסטינית; הקמת גדר הפרדה; הקשחת התנאים לאיחוד משפחות; תוכנית ההתנתקות ועליית חמאס לשלטון ברצועת עזה – כל האירועים הללו הובילו, ועודם מובילים, להתרחקות בין ערביי ישראל לבין הפלסטינים ביהודה, שומרון ורצועת עזה. למעשה, כבר כיום ישנו ריחוק לא-מבוטל בין שתי האוכלוסיות הללו: על פי המחקרים שצוטטו לעיל, 39% מערביי ישראל מרגישים דחויים על ידי הפלסטינים וחשים זרות כלפיהם; 56% מערביי ישראל אינם מרגישים קרובים לפלסטינים יותר מאשר ליהודים;¹³ ורק 14% מערביי ישראל מגדירים את עצמם בעיקר כפלסטינים.¹⁴ ברור כי אין מדובר בניתוק מלא וכי ביטויי ההזדהות המילוליים של ערביי ישראל עם הפלסטינים לא פחתו; אך אין להתכחש לכך שבטווח הארוך שינויים אלה אחת דתם – להעמיק את השסע התרבותי, הרגשי והזהותי הקיים ממילא בין שתי האוכלוסיות וכפועל-יוצא להקל על ההתקרבות בין ערביי ישראל לבין מדינת ישראל והציבור היהודי.¹⁵

שינויים העשויים להביא להתקרבות כזו אירעו בשנים האחרונות גם במעגלים רחוקים יותר. האביב הערבי והשלכותיו הקטסטרופליות על יציבותן של מדינות שכנות (כגון סוריה ומצרים) האירו באור חיובי ביותר את היציבות והביטחון שמהם נהנית מדינת ישראל; וודאי כי הם חלק מהגורמים שדחפו לעליה מרשימה – בשנים 2012–2013

– בשיעור הערבים הישראלים הסבורים כי ישראל היא מקום טוב לחיות בו ומעדיפים את החיים בה על פני כל מדינה אחרת.¹⁶ התעצמות האיום האיראני (ובכלל זאת גרורותיו השיעיות) במזרח התיכון יצרה אויב משותף לישראל ולמוסלמים הסונים (שערביי ישראל המוסלמים נמנים עימם) והובילה להתקרבות מדינית חסרת תקדים בין ישראל למדינות סוניות (כגון מצרים, סעודיה ונסיכויות המפרץ). התקרבות זו עשויה לעודד התקרבות מקבילה בין ישראל לבין אזרחיה הערבים, ולמצער להעניק לה לגיטימציה.

שינוי מפתיע העשוי לסייע בהתקרבות כזו אירע גם בצד היהודי של המתרס. ככל שטענה זו נשמעת מוזרה, אני סבור כי עליית כוחו של הימין השמרני בישראל בשנים האחרונות יכולה להוביל להתקרבות בין מדינת ישראל וערביי ישראל.

במאות התשע-עשרה והעשרים חווה העולם המערבי את עליית החילון, הסוציאליזם ואידיאולוגיות פרוגרסיביות ואוניברסליות אחרות; העם היהודי לא יצא מכלל מאורעות אלה, ובמשך עשרות שנים נשלטה מדינת ישראל בידי מפלגות שהזדהו עם עולם ערכים שמאלי-פרוגרסיבי. אלא שברבות השנים התברר כי השורש שהיכו תפיסות העולם הללו בישראל חלש יותר מהשורש שהיכו במדינות אירופה – ובמידת-מה אפילו יותר מאשר בארצות הברית – וכיום ניתן לחוש בעליית משקלה של השמרנות בישראל. החברה היהודית הישראלית כיום היא לאומית, מסורתית, שמרנית ודתית יותר מאשר רוב החברות בארצות המערב – זאת אפילו אם נוציא מהחשבון את החברה החרדית.

החברה הערבית-ישראלית הושפעה באופן מתון עוד יותר מהאידיאולוגיות החילוניות והפרוגרסיביות ששטפו את העולם, וכיום היא מסורתית, דתית ושמרנית אף יותר מהחברה היהודית. אומנם ברית אידיאולוגית עמוקה התקיימה בין השמאל היהודי לבין האליטה החילונית הערבית שאימצה אל ליבה את האידיאולוגיה הקומוניסטית או הסוציאליסטית; אך רוב הציבור הערבי נותר נאמן למסורת והזדהה באופן עמוק רק עם דתו (אסלאם או נצרות) ולאומיותו ולא עם אידיאולוגיות אוניברסליסטיות שיוצגו על ידי הצד השמאלי של המפה. אם כן, הברית של ההנהגה הערבית עם השמאל הישראלי הייתה ועודנה ברית פוליטית-טקטית, לפחות על פי רוב, אלא שעלייתם המתמדת של הערכים השמרניים בישראל עשויה לשנות את המצב בתכלית. שמרנים יהודים וערבים עשויים לא רק למצוא שפה משותפת ביניהם, אלא אף להיאבק יחד למען ערכיהם המשותפים – ובראשם המשפחה, הקהילה והמסורת – כמובן רק אם יצליחו להוריד את הסכסוך הלאומי מסדר היום.

האם תרחיש כזה הוא מן האפשר?

אין להתכחש לכך שבדרכו של כל חזון לשותפות יהודית-ערבית ניצבת אבן נגף גדולה ביותר בדמות הסכסוך הישראלי-פלסטיני. תנאי-סף לכך שהסכסוך לא יהיה עוד

מכשול בדרך לשיתוף פעולה כן ואמיתי, בין ערביי ישראל לבין אוכלוסייתה היהודית, הוא שערביי ישראל יזדהו עם המדינה ועם החברה הישראלית יותר מאשר עם כל גורם אחר. כפי שאראה עתה, המציאות בחברה הערבית הופכת את הגשמתו של יעד כזה לאפשרי-בהחלט בטווח הזמן של העשורים הקרובים.

תחילה יש להזכיר כי בניגוד למה שנדמה לעיתים, מצב של איבה מתמדת בין רוב לבין מיעוט איננו בגדר גזירת גורל ורבים הם בני המיעוטים – מיעוטים אתניים, לאומיים ודתיים – שהשתלבו באופן מלא ונוח בארצותיהם; הדוגמה הטובה ביותר לכך היא השתלבותם של יהודי ארה"ב בארצם ומצויות גם דוגמאות אחרות.

מן הצד השני ישנם כמובן מיעוטים וקהילות ששאפו – או עודם שואפים – להתבדלות ואף לקבלת עצמאות. אלא שבמקרה של ערביי ישראל, אפשרות זו כמעט שאינה עומדת על הפרק בשל עובדה גיאוגרפית פשוטה אך רבת-משמעות: ערביי ישראל חיים ביישובים המפוזרים לאורכה של מדינת ישראל, מהר הנגב ועד לגליל העליון, בין יישובים יהודיים רבים, ובשום מחוז הם אינם רוב. הריכוז הגבוה ביותר של ערבים נמצא במחוז הצפון (שבו הנוצרים והמוסלמים הם כ-46% מהאוכלוסייה)¹⁷ אך גם מיעוט זה איננו מרוכז דיו מכיוון שערים יהודיות (נהריה, כרמיאל, נצרת עילית, טבריה וצפת) שוכנות בתוכו ומטות את המאזן. במחוזות אחרים, כמו המרכז והדרום, האוכלוסייה הערבית היא מיעוט קטן עוד יותר ביחס לאוכלוסייה היהודית. מצב עניינים זה סותם את הגולל על כל שאיפה תיאורטית להתנתקות ממדינת ישראל, כפי שערביי ישראל עצמם יודעים היטב.

אך למעשה, לא רק שלערביי ישראל אין יכולת להתנתק מהמדינה, לרובם אף אין רצון לעשות זאת. הקרבה הפיזית ארוכת השנים בין יהודים לבין ערבים בישראל יצרה גם מידה מסוימת של קרבה תרבותית: רוב מכריע (78%) של ערביי ישראל מדווחים כי הם דוברים עברית ברמה טובה; 61% מהם מאמינים שליהודים יש ערכים ומנהגים טובים רבים שעל הערבים לאמץ;¹⁸ ואחוז דומה מקרב ערביי ישראל סבור שבאורח החיים שלהם ובהתנהגותם ערביי ישראל דומים ליהודים בישראל יותר מאשר לפלסטינים בגדה וברצועה.¹⁹ הנתון המפתיע ביותר, ככל הנראה, הוא שכמחצית מהערבים מאמינים שישאל צריכה להשתלב, מבחינה תרבותית ומדינית, במדינות המערב יותר מאשר במדינות המוסלמיות והערביות.²⁰

היבט חשוב נוסף הוא זה התועלתני. ערביי ישראל מודעים היטב לעובדה שחייהם בישראל טובים – בכל קנה מידה – מחייהם של הערבים בני המדינות השכנות: תוחלת חייהם גבוהה יותר;²¹ הם חלק מדמוקרטיה מתוקנת;²² והם נהנים מיציבות כלכלית, פוליטית וביטחונית גבוהה יותר מאשר בכמעט כל מדינה אחרת באזור. לא-פלא אפוא שרובם סבורים כי מדינת ישראל היא מקום שטוב לחיות בו והם מעדיפים לחיות בה יותר מאשר בכל מדינה אחרת. על כך יש להוסיף את הנתון המפתיע הבא: 84% מערביי ישראל סבורים כי חשוב שמדינת ישראל תהיה חזקה מבחינה ביטחונית.²³

משמעות הנתונים הללו היא שליהודים בישראל ולמרבית ערביי ישראל יש אינטרס משותף: טיפוח המסגרת המדינית ששמה מדינת ישראל והגנה עליה. הקרבה הגיאוגרפית והתרבותית, כמו גם האינטרס המשותף, הם בסיס מוצק שעליו יכולה מדינת ישראל לכונן-מחדש את יחסיה עם אזרחיה הערבים.

תביעות ישראל מאזרחיה הערבים

מאמר זה מבקש לצייר חזון ולא להתוות טקטיקה פוליטית-יישומית מדויקת ובכל זאת ראוי לשרטט בו, בקווים כלליים לכל הפחות, את האופן שבו על מדינת ישראל לגשת לבעיית שילובם של אזרחיה הערבים. התנאי הראשון – וההכרחי – לכינון-מחדש של יחסי ישראל ואזרחיה הערבים הוא שקיפות: על ההנהגה הפוליטית הישראלית להיות ברורה ועקבית בנוגע להצעותיה ודרישותיה; עליה להצהיר במסמך פומבי ורשמי מהן ציפיותיה הנורמטיביות מאזרחיה הערבים ולהביע בקול רם את תמיכתה במי שימלא ציפיות אלו ואת מחויבותה כלפיו. על פי רוב מדובר בציפיות אל-תעשה: לא לבזות את סמלי המדינה, מוסדותיה וחוקיה; לא לחבור (בדיבור או במעשה) לאויבי המדינה ומבקשי רעתה – בין אם לארגוני טרור (כגון חמאס וחיזבאללה), בין אם לשונאים סתם (כגון תנועת ה-BDS). בסופו של דבר, אלו דרישות אזרחיות אלמנטריות שרק הנסיבות ההיסטוריות הובילו לכך שהן אינן נתפסות כמובנות מאליהן (במקרה של ערביי ישראל). על כל אלה יש להוסיף דרישה נוספת: התגייסות לשירות צבאי או לאומי.

ראשית כול, ומעל לכול, מדובר בדרישה הנובעת ישירות מעקרון השוויון בין אזרחיה של מדינה דמוקרטית: אין לצפות כי יתקיים שוויון זכויות בלא שוויון חובות והוא הדין להפך, והגיוס הוא חובה מרכזית בחייו של כל אזרח ישראלי. שנית, השירות הצבאי או הלאומי הוא חוויה קולקטיבית מכוננת בחברה הישראלית, חוויה המאחדת את החברה ויוצרת אתוס משותף. מן הנמנע שאוכלוסייה שלמה תדיר עצמה מחוויה זו בלא שתדיר עצמה בפועל גם מהאתוס הקולקטיבי הישראלי. לבסוף – ולא-פחות חשוב – בנסיבות ההיסטוריות המיוחדות של היווצרותה של ישראל ומאבקה ארוך השנים לקיום בשלום, דרישות שליליות בלבד (כלומר הימנעות מפגיעה במדינה) אינן מספקות, ועל המדינה לדרוש מאזרחיה גם התגייסות אקטיבית לבניית חוסנה ושגשוגה. דרישה זו באה לידי ביטוי בשירות הצבאי שבו מחויב כל אזרח ישראלי.

אף על פי כן, יהיה זה נואל להתעלם מהזיקה שבין ערביי ישראל לבין אוכלוסיות ערביות אחרות הנמצאות בקונפליקט עם המדינה ולתבוע התגייסות מיידית של כל צעירי המגזר הערבי לצה"ל. לא רק שמדובר בדרישה בלתי-ריאלית, זוהי גם דרישה שאם תתגשם בחיפזון ובאופן חסר הבחנה, היא עלולה לגרור פגיעה ממשית בביטחון ישראל. נוסף על כך, שינוי חברתי רדיקלי וחפוז – יהא אשר יהא תוכנו – הוא צעד בעייתי ומסוכן.²⁴

על כן מדינת ישראל צריכה לעודד ולטפח התנדבות של צעירים ערבים לצה"ל מרצונם החופשי (כפי שהיא עושה, במידה בלתי-מספקת, בעיקר במגזר הבדווי ובמגזר הנוצרי) אך כלפי הצעירים הערבים שאינם עושים זאת עליה לנקוט מדיניות של עידוד נמרץ לשירות לאומי ולהבין כי גם התגייסות לשירות כזה היא בהכרח מהלך הדרגתי וארוך טווח שלא יושלם בן-לילה. השירות הלאומי עונה בהחלט על הדרישה להתגייסות אקטיבית לטובת חוסנה ושגשוגה של מדינת ישראל; הוא תורם להנחלתו של אתוס קולקטיבי-ישראלי ומקובל על החברה הישראלית כתחליף לגיוס (בקרב בנות דתיות למשל); והוא עשוי בהחלט להתקבל על דעתם של חלקים נרחבים בציבור הערבי, גם בעתיד הקרוב, בניגוד לשירות צבאי.²⁵

כבר כיום ניתן לשמוע בחברה הערבית קולות רמים וחסרי מורא הקוראים להתגייסות לשירות צבאי או לאומי; חלקם הוזכרו בפתיחתו של מאמר זה. מדינת ישראל אינה צריכה אפוא לברוא יש מאין; כל שנדרש ממנה הוא להעצים מגמה קיימת, לתמוך בה ולטפחה בכל אמצעי אפשרי. העלאת קמפיינים למען גיוס; טיפול צמוד בהתאקלמותם הצבאית של חיילים ערבים; טיפול משטרתי מהיר ונוקשה בגורמים ערביים המתנכלים לחיילים אלה וממררים את חייהם; וקביעת הטבות מיוחדות לחיילים משוחררים בני המגזר הערבי – אלה הם רק כמה מן האמצעים שישראל יכולה לנקוט כדי לעודד מגמה זו. אמצעים אלו עשויים להישמע אלמנטריים וברורים-מאליהם, אולם למרבה הצער הם אינם מיושמים (או למצער אינם מיושמים באופן נרחב). אני סבור כי בטווח הארוך יש לנקוט אמצעי נוסף (העשוי להיות שנוי במחלוקת): העדפת רשויות מקומיות ערביות בעלות אחוזי התנדבות גבוהים בכל הנוגע למענקי איזון או תוכניות מתאר למשל.

במובנים רבים, משמעותו של החזון הפרוש כאן היא חתירה ל'דרוזיזציה' של החברה הערבית – כלומר לאימוץ דפוס התנהלות דומה לזה הנהוג בקרב הציבור הדרוזי, הרואה עצמו שייך למדינת ישראל ובניו משרתים בצה"ל. על כן, קודם שאמשיך לחלקו השני של החזון, אבקש להתעמק במערכת היחסים בין מדינת ישראל לבין העדה הדרוזית – בפרט בבעיותיה של מערכת יחסים זו – ולהפיק ממנה לקחים רלבנטיים לחזון בדבר היחסים שבין ערביי ישראל למדינתם.

המודל הדרוזי: עליית מדרגה

יהודים רבים מביעים הערכה רבה לעדה הדרוזית, לנאמנותה-למדינה ולשירותם הצבאי המסור של בניה. הערכה זו מוצדקת לחלוטין, אולם נדמה שמרבית היהודים אינם מודעים לחוסר ההדדיות שבמערכת היחסים הזו ולאכזבה בקרב הדרוזים בנוגע לאספקטים מסוימים שלה.²⁶ אכזבה זו באה לידי ביטוי רחב היקף בהפגנה בכיכר רבין בקיץ הקודם; מבחינה פורמלית פוונה מחאה זו נגד חוק הלאום, אולם למעשה הייתה זו זעקה על אודות אינספור בעיות אחרות הנוגעות לעדה הדרוזית. אסתפק כאן בדבריו

של מפגין אחד מתוך רבים שהתבטאו באופן דומה: "בישראל תמיד התייחסו לדרוזים כאל ערבים – ולא כאל דרוזים; גם ממשלות ימין וגם ממשלות שמאל. כשלקחו אדמות מהערבים, לקחו גם מהדרוזים. אם אתה בודק כפרים דרוזיים בגליל מול כפרים ערביים, אז לא תראה למשל הבדלים רבים בכל הנוגע לתשתיות. אני גר בבית-ג'אן, כפר שתמיד מדברים על בית הקברות הצבאי הגדול שיש לו; אבל אם אני משווה את בית-ג'אן לסכנין מבחינת תשתיות, תקציבים וסטודנטים בהשכלה גבוהה – סכנין המוסלמית במצב טוב יותר".²⁷ מי שאמר את הדברים הללו הוא אסעד אסעד – ותיק קרבות רמת הגולן במלחמת יום הכיפורים, אלוף-משנה במילואים וחבר כנסת לשעבר מטעם הליכוד; כשהוא מדבר – יש לנו כל הסיבות להתייחס לדבריו במלוא הרצינות.

אסעד אינו היחיד; הוא אחד מני רבים המלינים על מעמדם הנחות של הדרוזים מבחינת המדינה. רבים מבני העדה הדרוזית מוחים שוב ושוב על הזנחת תשתיות בכפריהם, על שיעורי עוני גבוהים במיוחד בקרב האוכלוסייה הדרוזית, על בעיות בתוכניות המתאר של היישובים הדרוזיים ומחסור באישורים לבנייה, על היעדר מקורות תעסוקה ועוד ועוד. לפחות חלק מן הטענות הללו מגובות היטב בנתונים הרשמיים: לפי דו"ח הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, המדרגת את הרשויות המקומיות בישראל באשכולות לפי הרמה החברתית-כלכלית שלהן (באשכול 1 נמצאים היישובים המאופיינים ברמת החיים הנמוכה ביותר, ובאשכול 10 – היישובים ברמה הגבוהה ביותר), כל היישובים הדרוזים מצויים באשכול 4 ומטה, בעוד רוב מכריע של היהודים חיים ביישובים המדרגים באשכול 5 ומעלה.²⁸

אין זו גזענות; לפחות לא בהכרח. הדרוזים הם עדה קטנה ששיעורה כ-1.6% מאוכלוסיית ישראל; מנקודת מבט פוליטית-צינית, הם אינם אלקטורט גדול דיו שלפוליטיקאי פלוני או מפלגה כלשהי משתלם להיאבק למענו. העובדה שכפרי הדרוזים מצויים בפריפריה הגיאוגרפית של ישראל רק מחמירה את המצב, וכך עדה ששיעורי הגיוס בקרבה גבוהים במיוחד נופלת בין הכיסאות. למותר לציין כי יש בכך כדי עוול מוסרי והזנחת חובותיה של המדינה כלפי אזרחיה; אולם זוהי גם שגיאה אסטרטגית מהמעלה הראשונה: בהשבת רעה-תחת-טובה כזו מסמנת המדינה למיעוטים שבה כי הנאמנות אינה משתלמת.

מצבם הכלכלי-חברתי של הדרוזים ירוד אפוא במידה ניכרת ממצבם של שכניהם היהודים, ונראה כי מדינת ישראל איננה מעוניינת (או איננה מצליחה) לפתור את הבעיה. אני סבור כי חלק ניכר מהבעיה הוא פועל-יוצא מחוסר היעילות המובנה שבתכנון מרכזי, תכנון מגבוה; חוסר יעילות זה נכון באופן כללי אך נכון במיוחד לגבי עדה קטנה, שדתה, שפתה, אורח החיים שלה, המבנה החברתי שלה, והפריסה הגיאוגרפית של יישוביה שונים באופן ניכר מאלה של רוב אזרחי המדינה. על הקשיים המובנים בניסיון לפתור בעיות מלמעלה, נוספת העובדה שהפוליטיקאים, וכמותם הפקידים המופקדים על פתרון הבעיות הללו, אינם מכירים מקרוב את העדה הדרוזית

ואת מאפייניה הייחודיים ובעיותיה, אינם חשים כלפיה מחויבות מיוחדת וגם אינם עתידים לקבל קרדיט ציבורי בעבור ניסיון ההתמודדות עם מצוקות העדה.

לכן אני סבור שהמפתח לפתרון בעיות אלו הוא פשוט: על מדינת ישראל להעניק לקהילה הדרוזית את האמצעים המוסדיים והפיננסיים הנדרשים לפתרון בעיותיה במוידיה. הישועה לא תבוא מהפקידים בירושלים, אלא מאנשי הציבור הנמרצים של דלית אל-כרמל, ירפא ובית-ג'אן.

מאמר זה נועד להתוות חזון ולא לצייר את פרטיה של תוכנית מדוקדקת, ולכן אין טעם בהצגת תכנון מפורט של מבנה המוסדות הללו ואופן פעולתם, אולם קווי יסוד לדמותם נחוצים בהחלט. ראשית, מן ההכרח שמוסדות אלה יהיו דמוקרטיים וייבחרו על ידי הציבור שלטובתו נבחרו – כראוי למדינת ישראל הדמוקרטית ועל-מנת שפעולותיהם יישאו פרי לטובת הציבור הדרוזי כולו. שנית, על מוסדות אלה לייצג את כלל העדה ולפעול מעל לרמת השלטון המקומי. מאפיין זה רצוי לא רק מכיוון שישנן בעיות רבות המשותפות לדרוזים מיישובים שונים, וכן מכיוון שדרוזים רבים מתגוררים ביישובים בעלי אוכלוסייה מעורבת, אלא גם משום שהדרוזים הם עדה המאופיינת בתחושת זהות ולכידות קהילתית חזקה ובריאה. הרחבת הסמכויות של הרשויות המקומיות (כפי שהציע למשל אלעד מלכא במאמר שהתפרסם מעל דפי כתב עת זה)²⁹ תועיל בוודאי לרשויות הדרוזיות – באותה מידה שתועיל לשאר הרשויות המקומיות בישראל – אולם אין בה די כדי להתמודד עם מצבם הייחודי של הדרוזים כעדה. נוסף על כך, על מוסדות אלה להחזיק בסמכויות ממשיות בתחומי התכנון והבנייה, הרווחה, החינוך, ותחומים אחרים הדרושים לשם התמודדות מיטבית עם הבעיות הייחודיות לעדה, אך גם בסמכויות בתחומי התרבות, שירותי הדת ובתי הדין העדתיים. לבסוף, על מוסדות אלה לשמש חוליה מקשרת בין הציבור הדרוזי לבין מדינת ישראל ולייצג את עמדותיו בפני מוסדות המדינה גם בתחומים שאינם תחת סמכותם הישירה. כך ישתנה המצב המבלבל הנוכחי שבו אישים שונים מתיימרים לייצג את הציבור הדרוזי ללא מנדט ציבורי ממשי ואף שלעיתים עמדותיהם שונות מאוד זו מזו.

כך יזכה הציבור הדרוזי למוסד הפועל למענו בקרב הממשל הישראלי מתוך עמדה איתנה ובטוחה בעצמה. במצב כזה, האזרחים הדרוזים ירגישו ביטחון רב יותר להצביע בבחירות לכנסת לפי עמדותיהם הפוליטיות האישיות בלבד, בידיעה שכך או כך ישנו גוף ציבורי הדואג להם כעדה.

למוסדות ממשל עצמי מעין אלה יש תפקיד חשוב נוסף, מלבד התמודדות עם הבעיות החומריות של העדה, והוא לשמש מוקד זהות והזדהות בעבור בניה ובנותיה – מוקד זהות דרוזי מחד-גיסא אך חלק בלתי-נפרד ממדינת ישראל מאידך-גיסא. מאז ומתמיד התאפיינה העדה הדרוזית בתחושת סולידריות חזקה ובזהות קולקטיבית מלוכדת;³⁰ גם כיום, כאשר נשאלים דרוזים מהי הזהות העיקרית שלהם, 51% מהם ממקמים את

זהותם הדרונית במקום הראשון – הרבה יותר מהמוסלמים (34%) והנוצרים (24%) בישראל. תחושת שייכותם למדינה והזדהותם עימה אינם סותרים את רצונם הבולט לשמור על ייחודם הדתי והתרבותי ולהימנע מהיטמעות בחברה הסובבת.³¹

ואכן, חוק הלאום העלה על סדר היום את שאלת הזהות במלוא עוצמתה. בניגוד לרטוריקה התמוהה שבה השתמשו חלק ממתנגדי החוק, לא ניתן למצוא בו ולו ברמז מגמת אפליה בין אזרחי ישראל כפרטים, אך בהחלט ניתן לומר שמגמתו המפורשת היא להפלות בין הקולקטיבים האתניים והדתיים שאליהם משתייכים כלל אזרחי המדינה; אפליה כזו היא עצם מהותה של מדינת לאום ולא ניתן לתאר מדינת לאום בלעדית. חוק הלאום מקבע בחוק יסוד את זהותה הלאומית של המדינה – ובשל כך אני סבור כי כשלעצמו הוא לא רק חיובי אלא אף חיוני – אלא שעצם חקיקתו מבליטה את היעדרו של מעמד חוקתי כלשהו לעדות הלא-יהודיות בישראל. מדינת ישראל היא מדינת הלאום של העם היהודי – וכך תישאר לעד – אולם אין כל סתירה בין עובדה זו לבין הכרה חוקתית-רשמית בזכויותיהם של המיעוטים הלא-יהודיים במדינה. באופן ספציפי, העובדה שלעדה ישראלית מכובדת כמו העדה הדרונית אין כל מעמד רשמי במדינת ישראל אמורה להטריד את כל מי שמכיר את תרומתה האדירה לחוסנה של המדינה. מוסדות ממשל עצמי נבחרים בעלי סמכויות בנוגע לענייני הפנים של העדה, וכן סמלים המשמשים כמוקד הזדהות שעצם קיומם מעוגן בחוק הישראלי – והם בשר מבשרה של מדינת ישראל – יעניקו לבני העדה הדרונית מקום מכובד וראוי במארג של החברה הישראלית ויציעו גם אמצעים מוסדיים לפתרון בעיותיהם של בני העדה על הצד הטוב ביותר.

אולם מעבר לעשיית צדק, ממשל עצמי כזה יביא תועלת ממשית לאינטרסים של מדינת ישראל; הוא יעביר מסר נחרץ לאזרחי המדינה הנוצרים והמוסלמים: השותפות עם מדינת ישראל משתלמת.

ממשל עצמי ערבי

מילוי דרישותיה של המדינה מאזרחיה הנוצרים והמוסלמים כפי שתיארתי אותן בפרקים הקודמים – ובראשן נאמנות למדינה ולסמליה וגיוס לשירות צבאי או לאומי – הוא תנאי הכרחי להתקרבות בין מדינת ישראל לבין אזרחיה הערבים; אך זהו איננו תנאי מספיק. תהליך מורכב ועדין שכזה אינו יכול להתבצע בשוט וגם לא באמצעות הצבת דרישות גרידא; התהליך צריך להיות הדדי, ולכן צריך להציג בפני ערביי ישראל באופן מוחשי את היתרונות שיפיקו ממהלך כזה.

על כן אני סבור כי על מדינת ישראל להצהיר שהיא מוכנה להעניק לאזרחיה הערבים מוסדות נבחרים של ממשל עצמי, על פי המודל הדרווי שתיארתי לעיל, במידה שהחברה הערבית (הנוצרית והמוסלמית) תעבור תהליך הזדהות פוליטית עם המדינה והתגייסות לשירות צבאי ולאומי. מוסדות אלה יוכלו לטפל בבעיות הכלכליות-

חברתיות של המגזר הערבי באופן מיטבי (באמצעות הכרה חוקתית מוסדרת, תקצוב והאצלת סמכויות מצד הממשל המרכזי הישראלי) וכן לשמש מוקד הזדהות פוליטי ערבי בשפתו ובתרבותו מחד-גיסא אך בשר מבשרה של מדינת הלאום היהודית מאידך-גיסא. כך יהיה לציבור הערבי תמריץ קולקטיבי לעידוד הגיוס לצה"ל או לשירות לאומי (נוסף על התמריצים האישיים); וכך תהיה לו ערובה שמאמציה של מדינת ישראל לשילוב ערבים בצבאה ובחברתה אינם מכוונים לטשטוש זהותם הקולקטיבית או דיכוייה. אני סבור כי לא ניתן להפריז בחשיבותם של שני היתרונות הללו במסגרת המאמץ לשילוב ערביי ישראל.

מאז תום המלחמה הקרה, זוכה רעיון האוטונומיה (כאמצעי יעיל להתמודדות עם קונפליקטים אתניים ודתיים) לפופולריות הולכת וגדלה בעולם המערבי ומחוצה לו.³² מדינות רבות – דוגמת איטליה, דנמרק ובריטניה – מורכבות זה עשורים רבים ממחוזות אוטונומיים (על בסיס גיאוגרפי או אתני). למעשה, יש הטוענים שגם בישראל קיימת מידה מוגבלת של אוטונומיה למיעוטים – שבאה לידי ביטוי למשל בבתי הדין הדתיים של כל עדה ובזכות ללמוד בבתי ספר דוברי ערבית; אך לא רק שמדובר בגופים בעלי סמכויות מזעריות, אלא שהם גם כפופים ישירות למשרדי הממשלה השונים ואינם נבחרים על ידי הציבור הערבי. הממשל העצמי המוצע כאן רחב יותר מזה המקובל בישראל כיום אך מאידך-גיסא, בניגוד לרוב האוטונומיות בארצות אירופה, הוא איננו מוגדר על בסיס גיאוגרפי אלא דתי-אתני ולכן השפעתו תחומה לנושאים מסוימים. הצעה להקמת ממשל עצמי ערבי מהסוג הזה לא תיפול על אוזניים ערלות, שכן אינטלקטואלים ואישי ציבור ערבים לא-מעטים, ממגוון זרמים ועמדות פוליטיות, דנו בשנים האחרונות באפשרות זו וביתרונות הגלומים בה,³³ ורוב מכריע של הציבור הערבי הביע תמיכה בה.³⁴

אם אבקש לתמצת את החזון המוצג כאן במשפט אחד, אומר כי מדובר בתהליך המסתכם לכדי הכרה הדדית: ערביי ישראל יכירו במדינת ישראל כמדינת הלאום של העם היהודי וממילא גם בצביונה היהודי; והיהודים יכירו בערבים כמיעוט לאומי בעל תרבות, שפה ודת משל עצמו, הנהנה מהזכות לנהל עניינים אלה בעצמו.

עם כל זאת יש להדגיש כמה נקודות חשובות:

א. אין להתעלם מהקושי הניצב בפני כל התקרבות ושותפות בין מדינת ישראל לבין אזרחיה הערבים, הלוא הוא חוסר האמון בין הצדדים. מדינת ישראל איננה מוכנה כעת, ובצדק, להפקיד סמכויות של ממשל עצמי בידי אזרחיה הערבים מחשש שינצלו אותן לרעה; ואילו ערביי ישראל אינם מוכנים לשלם את המחיר הרגשי הכרוך בהתגייסות לצבא ובניתוק זיקתם לערביי יהודה, שומרון והרצועה בעבור הבטחת לממשל עצמי שאין כל ערובה שתתקיימנה. הדרך לצאת ממלכוד זה היא להוכיח לערביי ישראל בפועל כי המדינה אכן פועלת במלוא המרץ למען רווחתם ושגשוגם של אזרחיה הנאמנים – בלי קשר לזהותם האתנית – וכי היא אף מעניקה להם מוסדות ממשל

עצמי שבהם מתבטאות באופן חופשי תרבותם ודתם; זאת באמצעות הקמת מוסדות ממשל עצמי לעדה הדרוזית והירתמות מלאה למאמצייה לשפר את מצבה הכלכלי-חברתי. לנוכח דוגמה חיה כזו, יהיה קשה לקיצונים במגזר הערבי לשכנע את אחיהם כי מדינת ישראל לעולם לא תקבל אותם כאזרחים שווים.

ב. מוסדות הממשל העצמי האמורים יוכלו לאחוז בסמכויות בענייני שפה, תרבות, חינוך ודת – ואולי גם בינוי ורווחה – אך בהחלט לא בענייני חוץ, ביטחון, או משפט; התחומים האחרונים ראוי להם שיישארו בידיה של מדינת ישראל הריבונית ומוסדותיה הדמוקרטיים. זאת ועוד, המוסדות האוטונומיים יתנהלו בכפוף לחוקי מדינת ישראל ולא במנותק מהם – גם בתחומים שתחת סמכותם.

ג. החזון המוצע כאן הוא חזון ולא תוכנית מפורטת; במידה שיתקבל בציבוריות הישראלית, יהיה צורך לעבדו ולפורטו לפרוטות. יתר על כן, מדובר בחזון מותנה: מדינת ישראל תפקיד בידי אזרחיה הערבים את הפריבילגיה של שלטון עצמי רק כאשר יוכיחו כי הם ראויים לכך, כלומר רק כאשר נאמנותם למדינה לא תהיה עוד מוטלת בספק.

ד. חזון הממשל העצמי למיעוטים יצא אל הפועל בהדרגה. השלב הראשון שיש ליישמו בהקדם האפשרי הוא ממשל עצמי לעדה הדרוזית. בהמשך, כאשר תפעל מדינת ישראל למען עידוד הגיוס וההשתלבות החברתית בקרב ערביי ישראל, ייתכן כי תתקבוצות מסוימות בחברה הערבית – בפרט העדה הנוצרית והעדה הבודהית – תתקדמנה מהר יותר בדרך למימוש החזון. על כן, במידה שקבוצות אלו תבקשנה להקים מוסדות ממשל עצמי נפרדים משאר המגזר הערבי, כדאי לתת להן את מבוקשן.

ה. עצם התקבלות החזון בציבוריות הישראלית, גם אם לא ייושם במלואו, יש בה כדי לתרום תרומה אדירה לקירוב בין יהודים לבין ערבים. העצמת העדה הדרוזית והושטת יד לברית עם בני דתות אחרות בישראל ישפרו ניכר את דימויה השלילי של המדינה בקרב אזרחיה הערבים. גם אם לא כל ערביי ישראל יושיטו יד בחזרה – ויש להניח שכך אכן יקרה – אין ספק שחלקים מסוימים במגזר הערבי, שאימצו בשנים האחרונות עמדה אוהדת ביותר כלפי מדינת ישראל, יראו במהלך זה זריקת עידוד ויתחזקו; למעשה די בנקודה זו כדי להפוך את החזון למשתלם. הוא הדין לגבי גורמים אנטי-ישראליים קיצוניים במגזר הערבי; אין בהם כדי לרפות את ידינו. על מדינת ישראל מוטלת החובה לעשות כל שביכולתה כדי לקרב אליה את אזרחיה הערבים, אך אין טעם להציב סטנדרט בלתי אפשרי של קירוב כל מרכיביה של החברה הערבית עד האחרון שבהם; ולפיכך גם התקרבות של חלקים ניכרים מהחברה הערבית נחשבים לענייננו כהצלחה מרבית.

סיכום

חסידי חזון 'מדינת כל אזרחיה' חולמים על מדינה נטולת כל סממנים לאומיים המתייחסת לאזרחיה כאינדיבידואלים בלבד תוך עיוורון לזהותם הלאומית. רוב-רובו של הציבור היהודי בישראל מתנגד בכל ליבו לרעיון זה משום שבעבורו מדינת ישראל היא הרבה יותר מאשר מסגרת טכנית שנועדה לספק אי-אילו שירותים ביטחוניים, כלכליים ומשפטיים – הא ותו לא. בעיני רבים-רבים, מדינת ישראל היא מוקד של זהות והזדהות, משאת נפשם של עשרות דורות יהודיים, כלי לביטוי לאומי, סמל ואות; על כן שמה של המדינה, שפתה, המנונה, דגלה וסמלה כולם יהודיים במובהק, ועל כן יש הכרח בקיומו של חוק השבות ובקשר מיוחד עם יהדות התפוצות.

אך דווקא מתוך נקודת המבט היהודית-לאומית, הממלאת בתוכן ובשמעות כה עמוקים את הזהות התרבותית, הלאומית והדתית שלנו, יקל עלינו להבין את הצורך של הציבור הערבי-ישראלי למרחב ביטוי לזהותו התרבותית והדתית. אם נציע לו מרחב ביטוי ממוסד שכזה תחת חסותה של מדינת ישראל, ואמצעים לשפר את מצבו הכלכלי-חברתי במו-ידיו, במקביל לתביעה בלתי-מתפשרת-אך-הוגנת לגילויי שייכות ונאמנות למדינה, נוכל להניע תהליך ארוך טווח שבסיומו אפשר שתימצא נוסחה יציבה לחיים של שותפות מלאה וכנה בין יהודים לבין ערבים במדינת ישראל – לא באמצעות ביטול הזהות אלא דווקא מתוך הכרה בחשיבותה.

1. ראו בסקירת שב"כ, "יציאת ערבים ישראלים לזירת הלחימה בסוריה", 5.11.2014. זמין במרשתת.
 2. ראו בסקירת שב"כ, "פעילות חיזבאללה מול ערביי ישראל", 13.9.2014. זמין במרשתת.
 3. נעמה לנסקי, "ערבייה ישראלית ציונית", מוסף שישיבת, ישראל היום, 31.7.2014.
 4. איימן עודה, יו"ר הרשימה הערבית המשותפת, גינה את הפיגוע שביצע מלחם; וראשי רשויות ערביות וח"כים ערבים גינו את הפיגוע שביצע אלעקבי. ראו: אלי אשכנזי, "עודה על הפיגוע בתל אביב: הלב נשבר, מגנה פגיעה בחפים מפשע", וואלה, 2.1.2016; עוזי ברוך, "ראשי רשויות בדואים: גינוי לפיגוע בלי לגמגם", ערוץ 7, 19.10.2015.
 5. תמר הרמן ואחרים, שותפות בערבון מוגבל: יהודים וערבים, ישראל 2017, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2017, עמ' 173.
 6. סמי סמוחה, לא שוברים את הכלים: מדד יחסי ערבים-יהודים בישראל 2013, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה ואוניברסיטת חיפה, 2015, עמ' 207-213.
 7. אפשרות אחת היא שכוונתם של רוב הנשאלים היא לאינתיפאדה הכוללת בעיקר אלימות עממית לא-
8. סמוחה, לא שוברים את הכלים, עמ' 202-205.
 9. הרמן ואחרים, שותפות בערבון מוגבל, עמ' 156.
 10. סמוחה, לא שוברים את הכלים, עמ' 206.
 11. ראו למשל: עוזי חידר, "הכלכלה הערבית בישראל: מדיניות יוצרת תלות", בתוך עוזי חידר (עורך), ספר החברה הערבית בישראל (1), ירושלים: הקיבוץ המאוחד ומכון ון-ליר, תשס"ו, עמ' 171-200; אחמד ס' חליחל, "שינויים דמוגרפיים באוכלוסייה הערבית בישראל מאז שנות החמישים", בתוך ספר החברה הערבית בישראל (1), עמ' 149-170. יש לציין כי מאחר שמאמרו של חליחל נכתב לפני כ-14 שנה, הוא אינו מתייחס לירידה הדמוגרפית בפריין שחווה החברה הערבית מאז, אלא רק לתקופות שקדמו לה. נתונים על ירידה זו ראו בשנתון סטטיסטי לישראל 2018, ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2018, לוח 3.13.

- החרדית ובאופן הדרגתי ואיטי, גדל מספר המתגייסים החרדים. אף שמסיבות מובנות גיוסו של המגזר הערבי הוא תהליך קשה ובעייתי יותר – ויש לצפות כי יימשך זמן רב יותר וייתקל בקשיים – אין סיבה שלא לראות בגיוס החרדים מודל עקרוני ראוי לגיוס הערבים.
25. 21% מהערבים הנוצרים ר-25% מהערבים המוסלמים תומכים כבר כיום בחובת שירות לאומי; וזהו נתח משמעותי מהחברה הערבית לכל הדעות (שיעור המתנגדים הוא 57% ו-59%, בהתאמה). ראו הרמן ואחרים, **שותפות בערבון מוגבל**, עמ' 81. אני סבור כי הרחבת התקנים, קמפיין ציבורי מסיבי, הענקת הטבות לבוגרי השירות, והגדרת גיוס החברה הערבית כעניין בעל דחיפות לאומית ראשונה-במעלה עשויים להכפיל שיעור זה תוך שנים בודדות.
26. ממצא מרתק בהקשר זה הוצג בסקר שנערך בקרב האוכלוסייה הדרוית בשנת 2007 על ידי מכון TNS טלסקר: 100% מהנבדקים ציינו כי הם אוהבים את מדינת ישראל, ואף לא אחד מהם בחר באפשרות "אני שונא את המדינה"; עם זאת, 50% ציינו שהם כועסים עליה. ראו שוקי אמרני, **הדרוים: בין עדה לאום ומדינה**, חיפה: קתדרת חייקין לגיאוגרפיה, אוניברסיטת חיפה, 2010, עמ' 48.
27. שוקי שדה, "משבר הדיור כאן זועק לשמים; לנו לא היה מחיר למשתכן": כך נראית הכלכלה הדרוית", *The Marker*, 11.8.2018.
28. הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, "אפיון יחידות גאוגרפיות וסיווגן לפי הרמה החברתית-כלכלית של האוכלוסייה בשנת 2013", לוח 1.
29. אלעד מלכא, "לקראת משילות מקומית", **השילוח**, 12 (תשע"ט), עמ' 63-80.
30. ראו למשל אמרני, **הדרוים**, עמ' 47-48.
31. הרמן ואחרים, **שותפות בערבון מוגבל**, עמ' 30-31.
32. Marc Weller and Stefan Wolff, "Self-determination and autonomy: A conceptual introduction", *Autonomy, Self Governance and Conflict Resolution: Innovative Approaches to Institutional Design in Divided Societies*, Routledge, 2005.
33. נויברגר, **הדמוקרטיה הישראלית**, עמ' 217-219.
34. סמוחה, **לא שוברים את הכלים**, עמ' 130.
12. בנימין נויברגר, **הדמוקרטיה הישראלית והמיעוט הערבי**, רעננה: האוניברסיטה הפתוחה, תשע"ו, עמ' 159-160.
13. סמוחה, **לא שוברים את הכלים**, עמ' 203.
14. הרמן ואחרים, **שותפות בערבון מוגבל**, עמ' 29.
15. שורת ממצאים מצביעה על הבדלים מובהקים בזהות האישית וביחס לישראל בין ערבים שיש להם קרובי משפחה מדרגה ראשונה ביו"ש לבין אלה שאין להם קרובי משפחה מדרגה ראשונה ביו"ש. לדוגמה, 27% מבעלי קרובי המשפחה ביו"ש מגדירים עצמם בעיקר פלסטינים לעומת 12% מאלה שאין להם קרובים שם; 43% מהראשונים חשים כי הם חלק מהחברה הישראלית בעוד 56% מהאחרונים מרגישים תחושה כזו (הרמן ואחרים, **שותפות בערבון מוגבל**, עמ' 34-37). ממצאים אלה מחזקים את טענתי כי צמצום תופעת איחוד המשפחות תורם להתרחקות בין ערביי ישראל לבין הפלסטינים וליתר-הודהות עם ישראל.
16. סמוחה, **לא שוברים את הכלים**, עמ' 48.
17. **שנתון סטטיסטי לישראל 2017**, ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2017, לוח 2.15.
18. סמוחה, **לא שוברים את הכלים**, עמ' 40.
19. סמוחה, **לא שוברים את הכלים**, עמ' 202.
20. סמוחה, **לא שוברים את הכלים**, עמ' 213.
21. תוחלת החיים של ערביי ישראל היא 79 שנים (**שנתון סטטיסטי לישראל 2016**, ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2016, לוח 3.24). המדינה הערבית עם תוחלת החיים הגבוהה ביותר היא קטאר שבה עומדת תוחלת החיים על 78.2 שנים, על פי הדו"ח השנתי של ארגון הבריאות העולמי (*World Health Organization* 2016, p. 8). זמין במרשתת).
22. במדד הדמוקרטיה של 'האקונומיסט' לשנת 2017 (זמין במרשתת בכותרת: *Democracy Index 2017: Free speech under attack*) במקום ה-30 בעולם, עם ציון של 7.79, בעוד המדינה הערבית הדמוקרטית ביותר, תוניסיה, מדורגת במקום ה-69 עם ציון של 6.32. שאר מדינות ערב, ובכללן הרשות הפלסטינית, קיבלו ציון נמוך מ-5.
23. הרמן ואחרים, **שותפות בערבון מוגבל**, עמ' 84.
24. תהליך דומה עובר על המגזר החרדי בעשור האחרון. בשקט, מאחורי הקלעים, תוך הידברות עם ההנהגה